

بررسی واژه‌های فرهنگستان اوّل

(مستخرج متن سخنرانی آقای دکتر لودویک پاول در شورای واژه‌گزینی، تهران ۲۰ مهر ۱۳۸۳)

هدف من پاسخگویی به این پرسش است که فرهنگستان اوّل تا چه حدّ در کار واژه‌گزینی موفق بود و اصولاً می‌توان آن را موفق دانست یا خیر. در این مقاله، من از دید ناظری خارجی به مسئله نگاه می‌کنم و قصد ارائه راه‌حل خاصی را ندارم. بدیهی است که واژه‌گزینی جنبه‌های زبانی و غیرزبانی دارد و تلاش من این است که از چند جنبه آن را بررسی کنم. در واقع، مسئله واژه‌گزینی اهمیتی جهانی دارد. می‌شود گفت که بیشتر کشورهای دنیا امروزه با موج عظیمی از لغات و اصطلاحات علمی و فناوری مدرن روبه‌رو هستند که بیشتر آنها انگلیسی هستند. به علاوه، زبانهای محاوره‌ای همه کشورهای نیز هرچه بیشتر تحت تأثیر زبان انگلیسی قرار می‌گیرد.

در آلمان هم، در مورد ورود لغتهای خارجی به زبان آلمانی بحث زیادی می‌شود. در عین آنکه وضعیت آلمان با ایران فرق دارد، در زمینه ورود واژه‌های بیگانه شباهتهایی چند بین آنهاست.

چنان‌که می‌دانید، در عصر قاجار، فناوریها و نظریه‌های جدیدی، که بیشترشان از اروپا آمده بودند، وارد جامعه ایرانی و زبان فارسی شد. پس از تأسیس دارالفنون در کتابهای درسی این مرکز، لغات و اصطلاحات خارجی زیادی، به‌خصوص در حوزه‌های فنی، نظامی و پزشکی، وارد زبان فارسی شد. پس از آن، به مرور، در جامعه ایرانی نوعی آگاهی اجتماعی و سیاسی به وجود آمد که با اصطلاحات خارجی به بیان درآمد. این تحولات در عصر مشروطیت، یعنی نزدیک به یک قرن پیش، به اوج خود رسید.

یکی از مهم‌ترین اهداف فرهنگستان ایران، که در سال ۱۳۱۴ش تأسیس شد، از آغاز، پاک‌سازی زبان فارسی از کلمات خارجی بود. هدف نهایی از تأسیس فرهنگستان این بود که به ملت ایران، مانند ملت‌های اروپایی، هویتی فرهنگی داده شود.

در اینجا تنها به فعالیتهای واژه‌گزینی در دوره اول کار فرهنگستان می‌پردازم و نیز به تأثیری که نتایج آن بر زبان فارسی تا امروز گذاشته است. فکر می‌کنم اکنون، پس از هفت‌دهه، بهتر بتوان تحلیل کرد که چند و چون تأثیر چه بوده است. پایه بررسی کتاب واژه‌های نوست که فرهنگستان، در فاصله سالهای ۱۳۱۳ و ۱۳۱۶، سالی یک‌بار شماری از واژه‌های جدید پیشنهادی را در آن درج و منتشر می‌کرد. از حدود ۱۰۰۰ واژه‌ای که فرهنگستان در آن سالها پیشنهاد کرد، ۱۰۰ کلمه را انتخاب کردم تا با آنها بتوانم موفقیت فرهنگستان را تا امروز بررسی کنم و سعی کردم نه فقط لغتهای علمی - فنی بلکه لغتهایی را که در زبان روزمره نیز به کار می‌روند انتخاب کنم. با بررسی این کلمه‌ها به سه جنبه با اهمیت آنها توجه کردم: شکل، ریشه‌شناسی و موفقیت در نیل به اهداف.

شکل - واژه‌های پیشنهادی فرهنگستان ساده یا مرکب و پیشونددار یا پسونددارند. ریشه‌شناسی - واژه‌های فرهنگستانی را به این اعتبار، به چهار دسته می‌توان تقسیم کرد: آنها که از زبان عربی یا از زبانی اروپایی‌اند؛ این واژه‌ها که محدودند، مثل صندوق یا بمب و در زبان فارسی ریشه گرفته‌اند کاملاً بین‌المللی هستند و قبول شده‌اند و فارسی‌زبان آنها را غریبه احساس نمی‌کند.

واژه‌های فارسی سره که در متون قدیم به کار رفته‌اند؛ اما از رواج افتاده بودند و فرهنگستان آنها را زنده کرد؛ مثل کالا به جای مال‌التجاره، متاع و به بعضی از آنها معنایی کاملاً جدید داد؛ مثل اژدر، که در متون کهن به معنای «اژدها»ست، معادل torpille.

واژه‌های مرکبی که عیناً از معادل خارجی ترجمه شده؛ اما عناصر و ساختارشان کاملاً منطقی و معلوم است؛ مثل زیردریایی به جای تحت‌البحری، چاپخانه به جای مطبعه. واژه‌های نوساخته در مفهوم محدودتری که می‌شود گفت ابداع شده‌اند؛ مثل

(بیمه).

گاهی آسان نیست بگوییم که واژه از کجا آمده است. خود کتاب واژه‌های نو نیز، در بیشتر موارد، اطلاعی در این باره به دست نمی‌دهد. اگر واژه‌ای در فرهنگهای فارسی وجود نداشته باشد، چنین برمی‌آید که احتمالاً در زبان هم وجود نداشته است؛ اما،

عکس آن صادق نیست چون فرهنگها پر از واژه‌هایی هستند که یا در زمان تألیف آنها در زبان رایج نبوده‌اند یا هیچ‌گاه در زبان وجود نداشته‌اند.

این مشکل را با واژه بیمارستان نشان می‌دهم. در کتاب واژه‌های نو، این کلمه فقط در اصطلاح بیمارستان شهر (به جای مریضخانه بلدی) آمده است. به نظر می‌رسد که واژه بیمارستان خودش، قبل از پیشنهاد فرهنگستان، در زبان فارسی وجود داشته است. اما، این کلمه در شاهنامه و برهان قاطع و فرهنگ فارسی - انگلیسی اشتینگاس نیامده است. در فرهنگ اشتینگاس، واژه بیمارستان درج شده که دو معنی دارد: مثل کسی که مریض است [ظاهراً مؤلف بیمارسان را بیمارستان خوانده است]؛ بیمارستان.

بنابراین، فکر نمی‌کنم پی بردن به اینکه واژه بیمارستان قبل از سال ۱۳۱۴ در زبان فارسی وجود داشته یا خیر کار دشواری باشد. اما، بدین ترتیب مشخص می‌شود که بعضی از واژه‌های فرهنگستان مشکلات دور از انتظاری را پیش می‌آورند.

موفقیت - برای بررسی این جنبه، واژه‌های پیشنهادی را به سه دسته تقسیم کردم: واژه‌های کاملاً یا نزدیک به کاملاً ناموفق: جزوه‌دان (کارتن)، پایندان (کفیل، ضامن)، تماشاخانه (تئاتر).

واژه‌های بیش و کم موفق: دارو (دوا)، درودگر (نجار)، پرورش (تربیت)، گرمابه (حمام)؛ واژه‌های موفق‌تر: درآمد (عایدات)، ماما (قابله)، نانوا (خباز)، سخنرانی (کنفرانس) که این واژه آخر هنوز هم به کار می‌رود، ولی نه به معنی «سخنرانی». واژه‌های بسیار موفق: بیمه، نخست‌وزیر (رئیس‌الوزراء)، زیردریایی (تحت‌البحری)، کالا (مال‌التجاره، متاع).

باید توجه داشت که

— عامل موفقیت برابر نیست با کاربرد واژه در فارسی امروز، مثلاً تماشاخانه (یکی از واژه‌های کاملاً ناموفق) امروز وجود دارد و می‌توان آن را به کار برد؛ اما قبل از سال ۱۳۱۴ هم به کار می‌رفت و نمی‌توانست کلمه فرانسوی تئاتر را آن‌طور که فرهنگستان مایل بود کنار بگذارد و جایش را بگیرد. تعبیر موفقیت را فقط وقتی می‌شود به کار برد که واژه رواج وسیع‌تری پیدا کرده باشد.

— موفقیتِ واژه پیشنهادی فرهنگستان نهایی و آنی نیست. تغییراتی که فعالیت فرهنگستان در زبان فارسی وارد می‌کند، مثل هر تغییرات زبانی دیگر، به تدریج و قدم به قدم صورت می‌گیرد.

– واژه نباید به تنهایی بررسی شود. ترکیباتی که با آن ساخته می‌شوند بسیار مهم‌اند. به عنوان مثال دارو موفقیت نسبتاً محدودی داشت، در حالی که به نظر می‌رسد ترکیب داروخانه موفق‌تر بود.

– بسیاری از واژه‌های فرهنگستان اول بیش‌و کم در فارسی امروز وجود دارند؛ اما، در عین حال، واژه‌هایی نیز در کنار آنها وجود دارند که قرار بود از بین بروند. معمولاً واژه پیشنهادی فرهنگستان در سطح زبانی بالاتر یا رسمی‌تری قرار دارد. مثلاً واژه گرمابه روی تابلوهای حمام‌های عمومی دیده می‌شود؛ اما، در محاوره، از واژه حمام استفاده می‌شود.

– زمینه معنایی واژه بسیار مهم است. به عنوان مثال، لغتهایی برای سمتهای سیاسی یا مقامات نظامی وضع شده‌اند که نسبتاً راحت توانسته‌اند جای واژه‌های سلف را بگیرند؛ چون کاربرد آنها الزامی بوده است؛ مثلاً رئیس‌الوزرا به نخست‌وزیر تبدیل می‌شود و طی بخشنامه‌ای مقرر می‌گردد که در تمام نامه‌ها و اخبار همین لفظ اخیر به کار رود.

نتیجه تحقیق درباره دلایل موفقیت اجمالاً به این شرح است:

– موفقیت واژه‌های پیشنهادی فرهنگستان به تدریج صورت گرفته و از زبان رسمی و نوشتاری آغاز شده است.

– به نظر می‌آید واژه‌ها می‌توانند، در چند زمینه معنایی خاص، راحت‌تر از زمینه‌های دیگر موفق شوند.

– در مقایسه با جنبه‌ها و عوامل دیگر (شکل و ریشه‌شناسی)، این عوامل غیرزبانی اهمیت بیشتری دارند؛ یعنی وقتی واژه پیشنهادی فرهنگستان یک بار در زبان فارسی به کار رفت، دیگر مهم نیست از کجا آمده یا از چه عناصری ساخته شده است. واژه طبق آن عوامل غیرزبانی راه خود را می‌رود.

امیدوارم توانسته باشم موضوع پیچیده و جالب توجه عوامل موفقیت واژه‌های فرهنگستان ایران را تا حدی بیان کنم. در بررسی موفقیت فرهنگستان، نباید تنها واژه‌های رواج‌یافته آن را برشمرد بلکه باید به تک‌تک واژه‌ها و نیز عوامل غیرزبانی توجه کرد. حتی مفهوم موفقیت نیز باید روشن گردد. شاید موفقیت بزرگ فرهنگستان ایران این بود که آغازگر تحولاتی شد که هفتاد سال است می‌کوشد تا زبان فارسی رشد و

پیشرفت کند و جامعه ایرانی آگاهی بیشتری درباره زبان خود داشته باشد. هویت زبان فارسی به شمار واژه‌های خارجی آن بستگی ندارد. هویت این زبان و ویژگی و زیبایی‌اش بیشتر در این معنی معلوم می‌گردد که ایرانیان چگونه و چه خلاقانه عشق و محبت و نگرانی خود را به زبان بسیار زیبا و بی‌نظیر خود بیان می‌کنند.

